

цу
Б61

1687/-

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

БІЛИХ Олександр Петрович

О.Білик

УДК 808.3

ІМЕННИКОВИЙ СЛОВОТВИР УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ
МОВИ ТВОРІВ І.П.КОТЛЯРЕВСЬКОГО, Г.Ф.КВІТКИ-
ОСНОВ'ЯНЕНКА, Є.П.ГРЕБІНКИ Й Т.Г.ШЕВЧЕНКА)

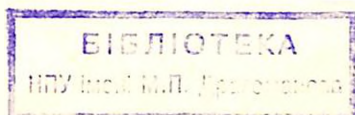
Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
філологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310759

Київ – 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка Міністерства освіти України.

- Наукові керівники – доктор філологічних наук, професор Дроздовський Володимир Петрович Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського Міністерства освіти України, зав. кафедрою української мови та літератури;
- доктор філологічних наук, професор Лучик Василь Вікторович Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка Міністерства освіти України, зав. кафедрою української мови.
- Офіційні опоненти: – доктор філологічних наук, професор Плющ Марія Яківна Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова Міністерства освіти України, професор;
- кандидат філологічних наук Задорожний Василь Богданович Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, докторант
- Провідна установа – Запорізький державний університет, кафедра української мови Міністерства освіти України, м. Запоріжжя

Захист відбудеться «18» лютого 1997 р. о 14.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.04 в Національному педагогічному університеті ім. М. П. Драгоманова (252030, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Автореферат розісланий «17» лютого 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради Вишнева Вишнеvsька Г. П.

Актуальність роботи. Кінець XVIII – середина XIX ст. – особливий етап у розвитку української літературної мови. На цей час завершився тривалий процес переходу літературної мови на народну основу й почалося активне формування нових норм. Провідна роль у цьому процесі належала фольклору та уснорозмовному мовленню. Синтез цих джерел відбувався в основному в бедетристичному стилі, у зв'язку з чим особливо важливу роль в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. відіграє мова творів провідних письменників, насамперед Т.Г.Шевченка і його попередників – І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка та Є.П.Гребінки.

Перший етап розвитку української літературної мови на національній основі в цілому, а також мова творів названих письменників зокрема викликають до себе постійний інтерес учених. Але ступінь дослідженості різних мовних підсистем цього часу неоднаковий. Досить повно вивчені особливості лексико-фразеологічної системи української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст., а також роль у її формуванні провідних письменників, особливо Т.Г.Шевченка й І.П.Котляревського (див. праці І.К.Білодіда; Г.А.Левченка, В.С.Ващенко, В.С.Льїна, П.Д.Тимошенка, П.П.Плюща; В.М.Русанівського, М.М.Пилинського, Л.Т.Масенко та ін.). У науковій літературі розглядаються також фонетичні та деякі граматичні особливості мови творів Т.Г.Шевченка, І.П.Котляревського й Г.Ф.Квітки-Основ'яненка.

Менш вивченими вважаються словотвірні особливості нової української літературної мови першого етапу її розвитку, цим зумовлена необхідність дослідження способів і засобів творення іменників в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст., з'ясування їхньої продуктивності й тенденцій розвитку від попереднього (староукраїнського) до сучасного стану національної мови.

Мета роботи – описати стан словотвірної системи іменника української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. тією мірою, якою ця система відбилася в мові творів провідних письменників того часу (І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, Є.П.Гребінки й Т.Г.Шевченка); а також виявити основні словотвірні особливості мови творів названих письменників.

Досягнення зазначеної мети передбачає виконання таких конкретних завдань:

1) виявити й дослідити в межах зібраного матеріалу складі словотвірних типів іменників, а також деривати, що знаходяться поза типами;

2) проаналізувати засоби, типи та способи словотворення цієї частини мови з огляду на їхню продуктивність;

3) встановити спільні та відмінні риси в іменниковому словотворі української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. та інших періодів її розвитку – попереднього (ранньоукраїнського) та сучасного;

4) виявити можливі словотвірні відмінності ідіолектів письменників, мова творів яких є матеріалом дослідження, а також встановити причини цих відмінностей.

Матеріалом дослідження послужили іменники (у загальній кількості 3481 одиниця) з творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, Є.П.Гребінки й Т.Г.Шевченка.

Методи й аспекти дослідження. Поставленій меті найбільше відповідає синхронно-описовий метод. Для виявлення особливостей іменникового словотвору досліджуваного періоду, крім основного, синхронно-описового методу, в роботі застосовуються елементи діахронічного (зіставно-історичного) підходу. Порівнюються особливості аналізованої словотвірної системи української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. з особливостями її стану в попередні періоди; а також у сучасній українській мові. Для порівняння застосовується та інформація про іменниковий словотвір української літературної мови в різні періоди її розвитку, яка є в мовознавчій літературі, а також похідні іменники Словника староукраїнської мови XIV – XV ст. у 2-х т. (далі ССМ) і Словника української мови в 11-ти т. (далі СУМ) у загальній кількості 38654 одиниці.

Слова, розміщені в названих словниках, а також самостійно зібрані для дослідження матеріали, зрозуміло, не становлять усього запасу похідних іменників української літературної мови відповідних періодів, але їх порівняння дає можливість виявити основні закономірності розвитку іменникової словотвірної системи.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше аналізується словотворення іменників української літературної мови на початковому етапі її формування, описуються дериваційні новації мови цього періоду у порівняльному аспекті, а також прослідковуються словотвірні особливості іменників у мові творів провідних письменників кінця XVIII – середини XIX ст.

Теоретичне значення роботи – в тому, що її наслідки поповнять знання про словотвірну систему іменника початкового періоду формування української національної літературної мови, коли закладалися підвалини сучасного її стану. Вони можуть бути

використані при створенні загальної концепції про розвиток українського словотвору від найдавніших часів до сьогодення.

Практичне значення дослідження: Результати роботи можуть бути використані в навчальній практиці при вивченні історії української літературної мови, словотвору, а також мови письменників аналізованого періоду.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Найпродуктивніші словотвірні типи іменників української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. розвинулись на базі відповідних одиниць староукраїнської мови і становлять основу її сучасного іменникового словотвірного фонду.

2. Протягом історії української літературної мови словотвірна система іменників постійно збагачувалася новими типами.

3. XIV до середини XIX ст. нові типи мали здебільшого слов'янські форманти, після середини XIX ст. – в основному запозичені.

4. З середини XIX ст. у створенні українських іменників спостерігається тенденція до стрімкого зменшення кількості високопродуктивних типів. У межах певних словотвірних категорій пануючим стає один тип, а інші, із синонімічними значеннями, поступаючись йому продуктивністю, витісняються на периферію словотвірної системи.

5. Особливістю субстантивного словотвору української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. є висока активність іменників у ролі мотивуючих слів.

6. Панівним способом творення іменників у кінці XVIII – середині XIX ст., як і протягом усієї історії української літературної мови, був суфіксальний спосіб. Разом з тим у зв'язку з активізацією способів творення складних слів, зокрема чистого складання, спостерігається поступове зменшення його питомої ваги, особливо після середини XIX ст.

Апробація роботи. Основні положення й результати дослідження повідомлялись у виступах на підсумкових конференціях викладачів Кіровоградського державного педагогічного інституту (1995, 1996), на міжвузівських конференціях «Словотвір як вияв динаміки мови» (Львів, 1994), «Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку» (Запоріжжя, 1996). Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного інституту.

З досліджуваної теми опубліковано шість праць.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатку з 32-х таблиць.

У вступі обгрунтовується вибір теми та її актуальність, визначається мета, завдання та матеріал дослідження, мотивуються наукове зачення та сфери практичного застосування результатів роботи, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі розглядаються суфіксальні іменники. На початку подаються відомості про кількісні співвідношення між групами похідних різних способів словотворення.

Аналізовані іменники виникли за допомогою шести способів: суфіксального, префіксального, префіксальній-суфіксального, чистого складання, складно-суфіксального та субстантивації. Кількісні співвідношення між іменниками цих способів у досліджуваному матеріалі, а також серед похідних ССМ та СУМ представлені в таблиці 1 (див. с. 4). Дані цієї таблиці дозволяють стверджувати, що панівним способом творення іменників, як серед розглянутого матеріалу, так і в ССМ та СУМ, є суфіксальний, хоча питома вага його утворень з часом зменшується. Поряд з цим спостерігається активізація способів творення складних слів, особливо чистого складання.

Таблиця 1. Активність способів словотвору в українській літературній мові з XIV по XX ст.

Спосіб словотвору	ССМ (XIV-XV ст.)		Кін. XVIII- серед. XIX ст.		СУМ (II пол. XX ст.)	
Суфіксальний	984	91,0%	3134	90,0%	32050	85,3%
Префіксальний	19	1,8%	50	1,4%	472	1,2%
Префіксально-суфіксальний	23	2,1%	56	1,6%	533	1,4%
Чисте складання	6	0,5%	87	2,5%	2888	7,7%
Складно-суфіксальний	27	2,5%	101	3,0%	1477	4,0%
Субстантивація	23	2,1%	53	1,5%	153	0,4%
Усього	1082	100%	3481	100%	37572	100%

Відповідно до частиномовної належності мотивуючих серед проаналізованих суфіксальних іменників виділяються групи відіменникових, віддіслівних, відприкметникових, відчислівникових та відприслівникових похідних. Кількісні співвідношення між цими групами в різні періоди розвитку української літературної мови представлені в таблиці 2 (див. с. 5). Як видно з таблиці, розглянуті суфіксальні іменники української літературної мови досліджуваного.

періоду щодо активності частин мови в ролі мотивуючих характеризуються певними особливостями: більшість тут становлять відсубстативні утворення, тоді як у ССМ та СУМ – віддієслівні.

Таблиця 2. Кількісні співвідношення між групами суфіксальних іменників, похідних від різних частин мови.

Частина мови мотивуючого	ССМ(XIV-XV ст.)		Кін.XVIII-серед.XIX ст.		СУМ (Шпол.XXст.)	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Іменник	286	29,06%	1651	52,70%	11513	35,921%
Дієслово	571	58,03%	1182	37,71%	14488	45,204%
Прикметник	119	12,10%	279	8,90%	5994	18,702%
Числівник	6	0,61%	17	0,54%	51	0,160%
Займенник	1	0,10%	3	0,09%	13	0,009%
Прислівник	1	0,10%	2	0,06%	1	0,003%
Усього	984	100%	3134	100%	32050	100%

Проаналізовані відсубстативні іменники, залежно від типу словотвірного значення, поділяються на дві групи: 1) з загальним мутаційним словотвірним значенням «носії предметної ознаки», 2) з модифікаційними значеннями жіночості, недорослості, збірності, одиницності й суб'єктивної оцінки. Кількісно переважають похідні з модифікаційними значеннями, їх 80% (1314 із 1651) усіх відсубстативних дериватів. Це є особливістю проаналізованого матеріалу. Серед подібних похідних із ССМ дериватів з модифікаційними значеннями 31% (89 із 286) у СУМ – 67% (7748 із 11513).

Розглянуті відсубстативні іменники із значенням «носії предметної ознаки» об'єднуються в 22 словотвірних типи, формантами яких виступають суфікси (подаються у спадному порядку в межах груп відповідно до граматичного значення роду): -ник (лірник), -ець (чигиринець), -анин (-янин) (керилівчанин), -ар (-яр) (крамар), -ак (-няк) (бурсак), -енк-о (коваленко), -ич (попадич), -ист (-їст) (канцелярист), -щик (-чик) (збитеньщик), -ач (-яч) (трубач), -ор (-атор) (губернатор), -ур (пічкур), -ік (-ик) (академік), -мейстер (провіантмейстер), -ин-а (баранина), -івн-а (писарівна), -иц-я (-ниц-я) (скарбниця), -н-я (вівчарня),

-щин-я (-чин -а) (некрутчина), -изн-а (материзна), -ств-о (дворянство), -ищ-е (городище).

Найпродуктивніші серед них типи із суфіксами -ник і -ств-о. Похідні на -ник – це переважно назви осіб за професією або родом діяльності (ватажник, лірник), а також назви місць, вмістилищ (кашник, мисник). Більшість іменників із суфіксом -ств-о об'єднуються значенням «заняття, стан, дія, час, характерні для того, хто названий мотивуючим» (кравецтво, мужицтво). Решта позначають заклад, територію і т.ін., які мають відношення до того, хто названий мотивуючим (государство, казначейство). Досить поширеними серед аналізованої групи слів є також словотвірні типи із суфіксами -ець та -анин (-янин). Більшу кількість похідних об'єднує тип на -ець. Усі інші типи із значенням «носії предметної ознаки» серед проаналізованих іменників є малопоширеними.

Крім того, до розглянутих відсубстантивних похідних з указаним значенням належить порівняно велика кількість (16) поодиноких утворень. В основному це назви осіб. У багатьох із них вичленовуються запозичені суфікси: -аліон (почталіон), -ант (музикант), -ат (уніат), -атар (плугатар), -ір (банкір). В інших слов'янські: -аль (москаль), -ань (горлаць), -ит (ворожбит), -к-о (сонько), -тій (лінтій), -юх (конюх). Одна назва особи формантом має нульовий суфікс (богослов). Неособові поодинокі іменники виділяють суфікси -ав (рукав), -ень (перстень), -ил-о (вітрило), -ость (звірость).

У ССМ серед іменників із значенням «носії предметної ознаки» виявлено 13 словотвірних типів і сім поодиноких утворень, у СУМ ці цифри становлять відповідно 55 і 9. Отже, починаючи із середини ХІХ ст., аналізована словотвірна підсистема поповнювалася новими типами набагато активніше, ніж у попередні періоди розвитку. Причому поповнення відбувалося в основному типами із запозиченими суфіксами, такими, як -изм (-ізм) (гамлетизм), -ит (кварцит), -аж (арбітраж) і под.

Порівняння розглянутих відіменникових похідних з відповідними утвореннями в ССМ та СУМ виявило ще таку особливість. З ХV до середини ХІХ ст. Словотвірну підсистему відсубстантивних суфіксальних іменників поповнювали типи як спеціалізовані (за ними утворювалися тільки назви осіб чи тільки назви предметів і т.ін.), так і неспеціалізовані (за ними могли виникати і назви осіб, і назви предметів і т.ін.). Прикладом перших може бути словотвірний тип із суфіксом -енк-о (коваленко), прикладом других – тип із суфіксом -ак (-няк) (бурсак, тусак, вітряк). Починаючи із середини ХІХ ст., картина

змінилася: усі нові типи цієї підсистеми є типами спеціалізованими. Звертає на себе увагу також те, що ті з небагатьох словотвірних типів, які посилили продуктивність після середини XIX ст. (це типи із суфіксами -ник, -ств-о й, особливо, -ист), майже всі є спеціалізованими, за винятком типу на -ник.

Особливістю розглянутих відсубстантивних іменників з модифікаційними словотвірними значеннями є інші, порівняно із ССМ та СУМ, кількісні співвідношення між групами дериватів з окремими такими значеннями. Ці співвідношення представлені в таблиці 3 (див. с. 7). Як видно з таблиці, більшість подібних похідних у досліджуваному матеріалі становлять іменники із зменшено-оцінними значеннями. У СУМ відносна кількість їх, як і майже всіх інших утворень з модифікаційними значеннями, менша, зате значно більша – утворень із значенням жіночості. Ріст останньої групи пояснюється, очевидно соціальними чинниками – зміною ролі й місця жінки в суспільстві. Унаслідок чого з'явилася потреба називати жінок не лише як дружин. Цю потребу задовольняли насамперед типи відсубстантивних іменників із значеннями жіночості.

Таблиця 3. Кількісні співвідношення між групами відіменникових іменників з модифікаційними значеннями.

Тип модиф. Значення	ССМ (XIV-XV ст)		Кін. XVIII-серед. XIX		СУМ (II пол XX ст.)	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Жіночості	18	20,2%	160	12,2%	2864	39,6%
Недорослості	2	2,3%	55	4,2%	301	3,9%
Збірності	23	25,8%	75	5,8%	378	4,9%
Одиничності	1	1,1%	22	1,7%	162	2,1%
Змен.-оцінні	45	50,6%	950	72,3%	3773	48,7%
Зб.-оцінні	-	-	52	3,9%	270	3,5%
Усього	89	100%	1314	100%	7748	100%

У групі проаналізованих іменників із значенням жіночості виявлено вісім словотвірних типів із суфіксами -к-а (щинкарка), -иц-я (-ниц-я) (великомучениця), -ух-а (брехуха), -ин-я (-ен-я) (туркиня), -ш-а (протопошя), -их-а (дякониха), -н-а (княжна) і нульовим (кума). Найпродуктивнішими серед них є типи із суфіксами -к-а й -иц-я (-ниц-я), інші малопоширені. Частина похідних цієї групи (4) є поодинокими

в межах досліджуваного матеріалу утвореннями із суфіксами -ин-а (дялина), -н-я (барышня), -х-а (сваха) та уніфіксом -ад-я (попада).

Серед відповідних іменників ССМ представлено три типи. Крім того, розглянуті назви жінок від таких же ССМ відрізняються тим, що більшість їх виникла за допомогою суфікса -к-а, тоді як поширенішим фемінізуючим формантом у ССМ є -иц-я (-ниц-я). У СУМ кількість словотвірних типів з фемінізуючими суфіксами більша (14), але рівень їхньої поширеності, за винятком типів із суфіксами -к-а й -иц-я (-ниц-я), нижчий.

Іменники із значенням недорослості серед досліджуваних похідних представлені трьома типами із суфіксами -я (-ят-) (киргизя), -ен-я (-енят-) (паненя), -ч-а (-чат-) (циганча). Дериват на -чук (писарчук) є поодиноким. У ССМ виявлений усього один тип із значенням недорослості, із суфіксом -я (-ят-). У СУМ представлені ті ж типи, що й серед розглянутих іменників, але найпродуктивнішим тут є тип із суфіксом -ен-я (-енят-). Особливістю досліджуваного матеріалу є також те, що тут більшість дериватів із значенням недорослості становлять назви осіб, тоді як у СУМ – назви малят тварин.

Розглянуті збірні іменники об'єднуються в сім словотвірних типів із суфіксами -ств-о (панство), -й-а (брусся), -в-а (татарва), -н-я (бичня), -от-а (цапота), -щин-а (шляхетчина), -инн-я (павутиння). У поодиноких збірних іменниках (іх 5) вичленовуються суфікси -вор-а (дітвора), -ик-а (догматика), -ич (галич), -ій-а (братія), -ниц-я (конниця). Найпродуктивнішими в цій групі є типи із суфіксами -ств-о і -й-а. У кожного з них свої «сфери впливу». Перший служить для творення назв осіб, другий – назв сукупностей предметів. Ці характеристики названих типів є давніми, вони притаманні їм і в староукраїнській мові, і в пізніші періоди розвитку української літературної мови. Більшість іменників інших типів аналізованої групи мають суб'єктивно-оцінні компоненти в значеннях, що, очевидно, є однією з причин їхньої малопродуктивності як серед розглянутого матеріалу, так і в сучасній мові.

Сингулятивні іменники в досліджуваному матеріалі становлять один словотвірний тип із суфіксом -иц-а (берестина). Ще один дериват цієї групи утворений за допомогою суфікса -ак (дітвак). Тип із суфіксом -иц-а представлений також серед похідних ССМ та СУМ. Крім -иц-а, в сучасній мові засобом творення одиничних іменників виступає інколи суфікс -к-а (гумка).

Проаналізовані зменшено-оцінні іменники об'єднуються в 19 словотвірних типів із суфіксами -ок (батіжок), -ик (калачик), -ець (вітерець), -чик (карманчик), -к-а (губка), -ин-а (хатина), -иц-я (водиця), -очк-а (-ечка) (відьмочка), -інк-а (матінка), -івк-а (домівка), -к-о (личко), -ц-є (барильце), -ечк-о (-ячк-о) (намистечко), -оньк- (-еньк) (дівчинонька), -ушк-а (кумушка), -ус- (дідусь), -аш- (синаш), -к-и

(ночовки), -ц-і (штанці). Два похідних цієї групи є поодинокими утвореннями із суфіксами -ун-я (мамуня) й -ц-я (дровця). Найпродуктивнішими тут є для іменників жін. роду тип із суфіксом -к-а, для іменників чоловічого роду - із суфіксом -ок, для іменників середнього роду - із суфіксом -к-о; тобто такі типи, за якими творяться деривати з невисоким ступенем інтенсивності суб'єктивної оцінки. Досить поширеними є також типи із суфіксами -оньк- (-еньк-) і -ик-.

Серед зменшено-оцінних іменників ССМ виявлено шість словотвірних типів та шість поодиноких утворень. У СУМ ці цифри становлять відповідно 24 і 1! Отже, з XV до середини XIX ст. словотвірна підсистема суфіксальних зменшено-оцінних іменників української літературної мови поповнювалися новими типами активніше, ніж у наступні періоди розвитку. Після середини XIX ст. ця підсистема майже не змінилася. В основному збереглися ті ж співвідношення між типами за рівнем продуктивності.

Серед збільшено-оцінних іменників представлено п'ять словотвірних типів із суфіксами -иш-е (дідише), -уг-а(-юг-а) (татарюга), -як-а (злодіяка), -юк-а (звірюка); -яг-а (упиряга). Крім того, шість збільшено-оцінних іменників є поодинокими утвореннями, у їхньому складі виділяються суфікси -ань (старигань), -ас-и (мордаси), -ур-а (дідура), -юх-а (псяюха), -янк-а (горлянка), -асій-а (чудасія). Усі типи цієї групи є малопоширеними.

У ССМ збільшено-оцінні похідні не виявлені. У СУМ вони становлять 12 словотвірних типів, чотири деривати є поодинокими. Ті типи, які представлені в СУМ, але відсутні серед аналізованого матеріалу, в основному, за винятком типу із суфіксом -иськ-о (дідисько), малопоширені.

Розглянуті віддієслівні суфіксальні іменники, залежно від особливостей у словотвірних значеннях, поділяються на дві групи: 1) з загальним значенням «носії процесуальної ознаки», 2) із значенням «опредметнена дія або стан». Порівняння аналізованих віддієслівних дериватів з відповідними утвореннями в ССМ і СУМ дозволяє стверджувати, що похідні із значенням «опредметнена дія або стан» завжди кількісно переважали серед віддієслівних іменників української літературної мови, у ССМ їх 77% (439 із 571), серед аналізованих похідних 69% (811 із 1182), у СУМ 78% (11327 із 14488). Але розглянутий матеріал характеризується меншою кількістю похідних із цим значенням.

Деривати із значенням «носії процесуальної ознаки» представлені 31-м типом. За поширеністю цю групу очолює порівняно багато словотвірних типів: із суфіксами -ник(-ик): (зводник), -ок (зарбiтoк), -тель (мучитель), -ець (творець), -щик(-чик) (докладчик), -к-а (жатка), -д-о (кадило). Вони представлені кожен майже однаковою кількістю

утворень. Крім того, указане значення виражає багато (25) поодиноких похідних.

Серед віддієслівних дериватів із значенням «носії процесуальної ознаки» у ССМ виявлено 15 словотвірних типів і вісім поодиноких утворень. У СУМ – 51 тип і 10 поодиноких утворень. Наведені цифри свідчать про активний ріст підсистеми віддієслівних суфіксальних іменників протягом історії української літературної мови. Причому з XV до середини XIX ст. ріст відбувався активніше і в основному за рахунок типів із слів'янськими суфіксами. Деякі з них, -щик (-чик) і -к-а, є досить поширеними серед розглянутих іменників. Після середини XIX ст. аналізовану підсистему поповнили типи як із слов'янськими, так і з запозиченими суфіксами. Відбулися також зміни в ступені продуктивності типів. У СУМ поширенішими, ніж серед досліджуваного матеріалу, є типи на -ник, -ач (-яч), -ок; усі інші представлені меншою відносною кількістю похідних.

Проаналізовані віддієслівні іменники із значенням «опредметнена дія- або стан» представлені 23-ма словотвірними типами. Найпродуктивнішими серед них є типи із суфіксами -Ø (біг), -нн-я (будовання), -Ø-а (хода), -к-а (закупка). Інші – із суфіксами -ок (ковток), -іж (грабіж), -Ø-ь (гризь), -б-а (сімба), -н-я (різня), -ч-а (драча), -цій-а (заведення), -в-а (жатва), -от-а (дрімота), -нин-а (різанина), -ель (гибель), -ість (болість), -й-а (роздум'я), -ств-о (найомство), -Ø-и (розигри), -к-и (розпитки), -ин-и (розглядини), -ощ-і (заздросці), -н-і (зводні) – включають кожен невелику кількість дериватів. Частина похідних (11) тут є поодинокими утвореннями.

Імена дії в ССМ представлені 14-ма словотвірними типами та шістьма поодинокими утвореннями, у СУМ ці цифри становлять 32 й 9. Отже, протягом історії української літературної мови аналізована підсистема поповнювалася новими типами, але в основному малопродуктивними. Найактивніші типи цієї групи слів у сучасній українській літературній мові, а також серед досліджуваного матеріалу функціонували в XIV -XV ст. Виняток становив лише тип із суфіксом -цій-а (заведення), який відсутній у ССМ; серед аналізованих іменників представлений кількома словами; а в СУМ є досить поширеним. Особливістю розглянутих віддієслівних іменників, порівняно із ССМ та СУМ, є дещо інший склад високопродуктивних типів, а також більша їх кількість. Так, якщо до особливо поширених серед розглянутих імен дії можна віднести чотири вищеназваних типи, то в ССМ їх три: із суфіксами -нн-я, -Ø, -Ø-а. У СУМ високопоширеними можна вважати лише два типи: із суфіксами -нн-я (66,50%; 7549 із 11327) та -Ø (10,12% 1147 із 11327). Причому останній із середини XIX ст. втрачає активність (28,85% імен дії серед розглянутого матеріалу й 10,12% у СУМ). Це стосується майже всіх інших типів аналізованої групи іменників, за

винятком типів із суфіксами **-нн-я** та **-цій-а**, які, починаючи із середини ХІХ ст., активізувалися й продовжують нарощувати продуктивність.

Усі проаналізовані відприкметникові іменники, як і відіменникові та віддієслівні, поділяються на дві групи: 1) із значенням «носії ознаки», 2) із значенням «предметна ознака». Кількісно переважають похідні першої групи (їх 56%; 159 із 282). Це особливість розглянутого матеріалу; у ССМ і СУМ серед відповідних дериватів такі іменники становлять меншість (у ССМ 33%; 39 із 119; у СУМ 27%; 164 із 5994).

У групі розглянутих похідних із значенням «носії ознаки» виявлено 15 словотвірних типів. Найпродуктивніші тут типи із суфіксами **-к-а** (**дичка**), **-ик** (**старик**), **-ин-а** (**лищина**), інші – із суфіксами **-ець** (**мудрець**), **-ак** (**-як**) (**голяк**), **-ок** (**білок**), **-Ø** (**неук**), **-щик** (**-чик**) (**піденщик**), **-ин-я** (**багрянця**), **-ин-я** (**пустиня**), **-шин-а** (**дідівщина**), **-ух-а** (**мокруха**), **-н-я** (**рідня**), **-яг-а** (**добряга**) – представлені кожен дуже обмеженою кількістю слів. Частина іменників цієї групи (13) у межах досліджуваного матеріалу є поодинокими утвореннями.

Серед відприкметникових іменників з указаним значенням у ССМ виявлено шість словотвірних типів і три поодинокі утворення, у СУМ ці цифри становлять 32 і 7. Отже, словотвірна підсистема відприкметникових іменників української літературної мови після середини ХІХ ст. поповнювалася новими типами активніше, ніж на попередніх етапах розвитку, причому типами як із слов'янськими, так і з запозиченими суфіксами, тоді як до середини ХІХ ст. у цій підсистемі виникали типи лише зі слов'янськими суфіксами. Крім того, після середини ХІХ ст. більшість типів відприкметникових суфіксальних іменників із значенням «носії ознаки» знижують продуктивність, виняток становлять типи із суфіксами **-ик** (14,01% серед проаналізованих іменників, 28,91% у СУМ) та **-к-а** (22,30% серед проаналізованих іменників, 28,23% у СУМ). Яскравою особливістю розглянутих відприкметникових іменників, порівняно з такими ж у ССМ, є високопродуктивний тип із суфіксом **-к-а**, утворення якого в ССМ не фіксуються.

Проаналізовані відприкметникові похідні із значенням «предметна ознака» представлені шістьма типами та одним поодиноким утворенням. Найпродуктивнішим тут є тип із суфіксом **-ість** (**-ость**) (**веселість**), інші – із суфіксами **-от-а** (**доброта**), **-Ø** (**погань**), **-д-а** (**кривда**), **-ств-о** (**проворство**), **-й-а** (**безгалання**) – включають кожен обмежену кількість слів.

У ССМ серед подібних похідних виявлено також шість типів, у СУМ – 14. Тобто після середини ХІХ ст. аналізована підсистема поповнилась порівняно значною кількістю типів, але всі вони є малопоширеними. Панівним у цій групі слів у сучасній українській літературній мові є тип із суфіксом **-ість**. Особливістю відприкметникових іменників, що

були предметом аналізу, порівняно з такими ж у ССМ і СУМ, є нижчий рівень поширеності типу на -ість і вищий усіх інших.

Суфіксальні іменники, мотивовані іншими частинами мови, становлять у досліджуваному матеріалі невелику групу поодиноких утворень. Також незначна кількість подібних дериватів фіксується у ССМ та СУМ.

Префіксальний спосіб. Половина іменників цього способу (25 із 50) належить до словотвірного типу з префіксом не- (неволя, нещастя). Інші об'єднуються в малопоширені (2-3 слова) типи з префіксами анти-, архі-, пере-, перед-, під-, пра-, є-, при- (антипапи, архімайстер, перечорт, передсвіт, підстароста, прадід, союзник, пригород). Частина слів цього способу (6) є поодинокими утвореннями.

У ССМ серед префіксальних іменників виявлено чотири малопоширених типи та два поодинокі утворення, у СУМ ці цифри становлять 42 й 7. Отже, незважаючи на те, що питома вага префіксального способу з XV по XX ст. зменшувалася, кількість формантів збільшувалася. Причому, після середини XIX ст. ріст арсеналу іменникових префіксів відбувався активніше, і в основному за рахунок запозичень. Так, із 32-х префіксів, представлених в іменниках СУМ, але відсутніх серед аналізованого матеріалу, 21 є запозиченими (контр-, супер-, ультра- і под.).

Розглянуті префіксально-суфіксальні іменники мотивуються здебільшого іменниками (52 із 56; 93%), лише поодинокі співвідносяться з дієсловами та прикметниками. В основному відіменниковими є деривати цього способу і в СУМ (їх 97,4%; 520 із 540). У ССМ виявлені лише відсубстантивні префіксально-суфіксальні іменники.

Відіменникові префіксально-суфіксальні деривати представлені в досліджуваному матеріалі 10-ма малопоширеними словотвірними типами. Продуктивнішими тут є типи з формантами під..., -ок (підбасок), без..., -й-а (безголов'я). Частина іменників цієї групи (17) є поодинокими. Засобами словотворення в них частіше виступають префікси без-, за-, по- та суфікси -ник, -ок (бездільник, запотилишник, порічок).

Незважаючи на дещо більшу, порівняно із СУМ, загальну відносну кількість (див. табл. 1), розглянуті префіксально-суфіксальні деривати утворені за допомогою набагато меншої кількості формантів. У СУМ їх 104, серед проаналізованих похідних 33, у ССМ – усього 18. Отже, зниження питомої ваги префіксально-суфіксальних іменників супроводжується збільшенням кількості формантів, використовуваних для їхнього творення. Особливо активно цей ріст відбувається після середини XIX ст. На відміну від префіксального способу, тут не спостерігається залучення іншомовних префіксів.

Усі досліджувані іменники, утворені способом чистого складання, залежно від семантичних відношень між компонентами, поділяються

на дві групи: 1) з рівноправними (сурядними) частинами; 2) з нерівноправними (підрядними) частинами.

Деривати з рівноправними основами становлять меншість (21,8%; 19 із 87). Вони називають істот, предмети або явища, які суміщують у собі ознаки істот, предметів або явищ, названих мотивуючими (генерал-губернатор, пиво-мед, шури-мури). У ССМ такі похідні не виявлені, у СУМ відносна кількість їх, порівняно з досліджуваним матеріалом, менша (4,3%; 123 із 2888).

Похідні з нерівноправними компонентами, їх 78,2% (68 із 87), об'єднуються в три словотвірних типи: «зв'язана основа (полу-, пів-) + іменник» (полубіс, півбог), «прикметник + іменник» (великомученик), «дієслово + іменник» (пройдисвіт). Поширеними є перші два. Три похідних аналізованої групи в межах досліджуваного матеріалу є поодинокими утвореннями (сторіки, слов'янофіли, снігоцвіт), але в сучасній мові вони, за винятком слова сторіки, входять до продуктивних словотвірних типів.

Майже всі досліджувані складно-суфіксальні іменники, за винятком чотирьох (із 101; 4%), є похідними з підрядними відношеннями компонентів. Опорними (другими) основами вони можуть мати основи дієслівні або іменникові. Порівняння з відповідними похідними в ССМ та СУМ показує, що серед складно-суфіксальних іменників української літературної мови завжди переважали деривати з опорними дієслівними основами, хоча відносна кількість таких утворень поступово зменшується (у ССМ їх 88%; 23 із 26; серед аналізованих іменників 76%; 74 з 97; у СУМ 72%; 1039 із 1446).

Похідні як з дієслівними, так і з іменниковими опорними основами, подібно до суфіксальних утворень, характеризуються двома основними типами значень: «носії ознаки (процесуальної або предметної)» (кашовар, синьокантаник), «опредметнена дія, стан, ознака» (правдолюбіє, криводушіє).

Деривати з дієслівною основою і значенням «носії процесуальної ознаки» об'єднуються у вісім словотвірних типів. Першими компонентами тут переважно виступають іменникові основи, рідше прислівникові та елемент само-. При цьому використовуються суфікси О (огнепад, скороход, самовар), -ець (душегубець, скорописець), -тель (письмоводитель), О-а (міханоша), -к-а (душепарка).

Іменники з опорною дієслівною основою і значенням «опредметнена дія, стан» становлять п'ять малопоширених типів. Першими компонентами тут також частіше виступають основи іменників, рідше прикметників та дієслів. Використовуються суфікси -й-а (богомояля, новосілля), -ній-е (мореплаваніє), -О (сінокіє).

Серед похідних з опорною іменниковою основою і значенням «абей предметної ознаки» представлено також п'ять малопоширених

словотвірних типів з прикметниковими й дієслівними першими основами та суфіксами -О (молодожок, болиголов), -ець (песиголовець), -ок (одноліток). Окремий тип становлять похідні з елементом полу- й суфіксом -ок (полумисок).

Усього два типи становлять похідні з опорною іменниковою основою і значенням «опредметнена ознака, стан». Першими компонентами тут виступають основи прикметників, використовуються суфікси -ствій-е (долгоденствіє) та -ій-е (криводушіє).

Кожна з наведених груп у СУМ представлена більшою кількістю типів, при тому поширенішими тут є, як правило, типи із значенням «носій ознаки (процесуальної або предметної)».

Найбільшу групу похідних, утворених способом субстантивації, становлять іменники чол. роду (62%; 36 із 58). Усі такі похідні, за винятком слова цілковий, є назвами осіб, в основному за професією, посадою (бунчуківий, возний, токовий). У ССМ та СУМ відносна кількість таких іменників менша (у ССМ 21%; 5 із 23; у СУМ 25,5%; 39 із 153).

Іменники-субстантиванти жін. роду (іх 20,7%; 12 із 58) є в основному назвами спиртних напоїв (ганиськова, перчикова, подицькова) та осіб (братова, господинова, молода). У ССМ таких похідних більше (30,4%; 7 із 23), у СУМ менше (18,9%; 29 із 153). Значну кількість таких утворень у СУМ становлять назви приміщень (операторна, чебуречна і под.).

Ще меншу групу аналізованих субстантиватів утворюють іменники серед. роду (15,5%; 9 із 58). Це назви речовин та сукупностей предметів (морожене, просільне). У ССМ таких іменників серед похідних цього способу найбільше (47,8%; 11 із 23), в основному це назви різноманітних податків, у СУМ подібних утворень найменше (10,5%; 16 із 153).

Усього один похідний цього способу є множинним іменником (дрібні), у ССМ такі утворення не виявлені, у СУМ їх найбільше (45,1%; 69 із 153). Майже всі вони є біологічними термінами (ластоногі, кропиви).

У висновках робляться узагальнення щодо стану іменникового словотвору української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст., а також щодо деяких особливостей його розвитку з XV по XX ст.

Додатком до даної дисертації є 32 таблиці, які містять результати підрахунків кількісної представленості словотвірних способів і типів серед досліджуваних іменників, а також серед відповідних похідних у ССМ і СУМ.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1) До питання про суфіксальний словотвір відіменникових прикметників в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Словотвір як вияв динаміки мови: Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного. – Львів: ЛДУ, 1994. – Ч. 1. – С. 17-18 / у співавторстві з Дроздовським В.П. /.

2) До питання про словотвір складних прикметників в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Словотвір як вияв динаміки мови: Наукова конференція, присвячена пам'яті професора Теодозія Возного. - Львів: ЛДУ, 1994. – Ч.1. – С. 83-84.

3) До питання про словотвір загальних іменників із суфіксами суб'єктивної оцінки в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Сучасні проблеми навчально-виховного процесу вищої та середньої школи: Матеріали доповідей науково-практичної конференції докторантів та аспірантів Кіровоградського пед. інституту. - Кіровоград, 1996. – С. 73-75.

4) Деякі словотвірні особливості суфіксальних імен дії в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам'яті професора С.П.Самійленка. - Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Ч.1. – С. 140-143.

5) Дериваційні особливості суфіксальних іменників із загальним словотвірним значенням «носії прцесуальної ознаки» в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – №7 /18/. – С. 45-48.

6) Префіксально-суфіксальні іменники в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – №20 /31/. – С. 17-20.

Білих О.П. Іменниковий словотвір української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст. / на матеріалі творів І.П.Котляревського, Г.Ф.Квітки-Основ'яненка, Є.П.Гребінки й Т.Г.Шевченка/. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук із спеціальності 10.02.01 – українська мова. -Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова, Київ, 1997.

У роботі досліджується стан словотвірної системи іменників української літературної мови кінця XVIII – середини XIX ст.: описуються деякі особливості цієї системи порівняно з її станом у староукраїнській і сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: українська літературна мова кінця XVIII – середини XIX ст., іменниковий словотвір, словотвірний спосіб, словотвірний тип.

Белых А.П. Словообразование имен существительных в украинском литературном языке конца XVIII – середины XIX ст. / на материале произведений И.П.Котляревского, Г.Ф.Квитки-Основьяненко, Е.П.Гребинки и Т.Г.Шевченко/. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет им.М.П.Драгоманова, Киев, 1997.

В работе исследуется состояние словообразовательной системы имен существительных украинского литературного языка конца XVIII – середины XIX ст.: описываются некоторые особенности этой системы сравнительно с ее состоянием в староукраинском и современном украинском языке.

Ключевые слова: украинский литературный язык конца XVIII – середины XIX ст., словообразование имен существительных, способ словообразования, словообразовательный тип.

Bilych A.P. The word-formation of the nouns in the literary Ukrainian of the end of the XVIIIth – of the middle of the XIXth century (on the material of the I.P. Kotlyarevsky, G.F. Kvitka-Osnovianenko, E.P. Grebinka, T.G. Schevchenko's). Manuscript.

Thesis for the getting of the scientific degree of Candidate of philological sciences in the speciality 10.02.01 – Ukrainian.- National pedagogical university named after M. Dragomanov, Kyiv, 1997.

The state of the nouns word-formation system of the literary Ukrainian of the end of the XVIIIth – of the middle of the XIXth century is researched in the work. Some peculiarities of this system are described in comparison with its state in the old Ukrainian and modern Ukrainian literary language.

Key words: the literary Ukrainian language of the end of the XVIIIth – of the middle of the XIXth century, the word-formation of nouns, the method of formation of words, the type of formation of words.

Підп. до друку 16.10.97. Формат А5.
Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 0,67. Тираж 100. Зам. № 172.

Редакційно-видавничий центр
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
316050, Кіровоград-50, вул. Шевченка, 1.